

A PASZMOSI KASTÉLY

I. Minthogy mind ez ideig a szamosújvári barokk építészet nélkülözi a feldolgozó monográfiát, hatásának felmérése is a jövő kutatás feladata marad. A formai elemzések és a levéltári adatok alapján kínálkozik ugyan lehetőség e hatás körvonalainak felvázolására, a teljes kép megrajzolásához azonban még sok nyitott kérdés tisztázása, valamint a környező emlékanyag módszeres számbavétele szükséges.

A szamosújvári városközponttal együtt épülő bonchidai kastélyon, néhány erzsébetvárosi polgárházon, valamint a kendilónai, kaplyoni és bethleni kastélyon kívül szamosújvári kapcsolatok felé utal a művészettörténeti szakirodalomban kellőképpen nem méltányolt paszmosi kastély is (Beszterce—Naszód megye). Ez utóbbinak a művészettörténeti köztudatból való kiesését talán eldugottsága magyarázza — Besztercétől délre, Nagysajó mellett fekszik egy ma is nehezen megközelíthető völgyben —, noha Kővári már felfigyelt rá, s Erdély nevezetesebb műemlékeiről szólva, megemlékezik a „szeszélyes tornyokkal épült ódon kastély”-ról (1. kép). Gerecze Péter 1906-ban megjelent műemlékösszeírásában várkastélyt és váromot említ Paszmoson, Kővárra és egy 1901-es főszolgabírói jelentésre hivatkozva. Kelemen Lajos a volt Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában lévő Gerecze-kötet adatait javítgatva kihúzta a várkastély megjelölést, és odaírta: „Teleki kastély, XVIII. század” (2. kép). Az erdélyi kastélyokat számba vevő Bíró József ugyancsak ismerte az épületet, s tornyos kapuját XVII. századnak tartotta.

A szakirodalom mindössze ennyi és egymásnak elég ellentmondó adattal szolgál a paszmosi kastélyra vonatkozóan. Mindez azonban csak addig érthetetlen számunkra, amíg a Nagysajóról kiinduló mellékúton haladva, meg nem pillantjuk a pompás festői környezetben elhelyezett, sokat sejtető épületet, magas fedelével, előudvarának impozáns U alakú gyűrűjével, áthajtójának gombos tornyával, a tetők és kémények eleven ritmusával. Messziről valóban várkastélynak hat. Közelebb érve azonban jogosnak érezzük Kelemen Lajos javítását: XVIII. századi kastély áll előttünk, melynek azonban bal szárnya, támpilléreivel, rézsüsen kilépő lábzatáival s a fölötte húzódó hengeres párkánnyal, Bíróval szólva, XVII. századnak tűnik. Ha azonban alaposabban megnézzük e részt, kiderül, hogy a támpilléreket később építették, s a késő reneszánsznak vélt párkány sem téglából, hanem csak cementhabarcsból készült. Ilyenformán az épület XVII. századi eredete meglehetősen kétségesse válik, nem beszélve arról, hogy a kastélyt körülfogó épületek zárt falát megtörő, szokatlanul kifelé nyíló, barokknak látszó istállóajtók eredetisége is megkérdőjelezhető, hiszen keretük profilálása rendhagyó módon csak az említett párkányig tart és abba beolvad. Mivel a kastély részletformáinak tanulmányozása nem erősíti meg teljes mértékben a keletkezésére vonatkozó eddigi megállapításokat, a felmerülő bizonytalanságok eloszlatása érdekében vizsgálódásainkat kénytelenek voltunk szélesebb körre kiterjeszteni: a levéltári feljegyzések területére, valamint a kastély utolsó tulajdonosának családi emlékeire.

A kastély építési iratai nincsenek meg, helyesebben nem találhatók a Teleki család paszmosi jószágának iratait tartalmazó kővárhosszúfalusi levél

tárban. Ennek ellenére a családi levelezés és egynéhány konskripció segítségével megközelítő pontossággal meghatározhatjuk az építkezések kezdetét.

Paszmost Teleki Mihály kancellár, szerezte meg magának: 1689-ben már tulajdonában volt. A Teleki-javaknak a fenti időpontban keletkezett összeírása azonban a faluban sem kúriát, sem kastélyt nem említ. Beszterce város levéltárának tanúsága szerint Teleki Mihály Paszmoson nem is építkezett, noha Uzdiszentpéterre, Gernyeszegre, de még Sorostélyra és Oprakercisorára is sokszor küldetett építőanyagot és építőmestereket a besztercei bíróval. Halála után az. 1701. augusztus 3-án kelt osztózással Paszmost Mihály nevű fia örökölte. Az új osztálylevél a faluban szintén nem tüntet fel nemesi lakóházat. Az ifjabb Teleki Mihály 1713-ban bekövetkezett halálával, amint az az 1723. szeptember 26-án készült egyezésből kiderül, Paszmost két fiú, a legifjabb Mihály és János között osztották meg fele-fele arányban. Ez alkalommal udvarházzal megint nem esik említés, de az új tulajdonosok ékkor már a faluban laktak. Ezt tanúsítják a Paszmosra küldött családi levelek is, meg egy 1746-ból való konskripció, mely több ízben utal Teleki János épületeinek megavult voltára. A paszmosi birtok szétdarabolása miatt a családtagok között nézeteltérések merültek fel; még a falu népét is bevonták az ellenségeskedésbe. Mindebből az látszik, hogy a Teleki családnak a XVIII. század első felében két kuriális telke is volt a faluban, de ezeken említésre méltó épület nem állott. A már említett konskripcióból azonban, mely jóval Teleki János halála után, 1746-ban készült — mikor már fia és örököse, Teleki Pál sok mindent renovált a régi faépületeken —, további fontos következtetéseket is levonhatunk:

1. A mai kastély helyén, a XVIII. század közepén fából ácsolt, rozszant épületek állottak, beleértve az udvarházat is. A kastély tehát 1746-nál korábban nem épülhetett, így XVII. századi részletei sem lehettek. Bíró Józsefet véleménye megalkotásakor a már említett oldalszárny XVII. századnak látszó részletei tévesztették meg. Ezeknek eredetére az utolsó tulajdonos, Teleki Ernő magyarázatai adnak megnyugtató választ. Ő 1936-ban a kastélyt körül fogó épületgyűrű bal szárnyát a belső udvar növelése és tehermentesítése érdekében kinnebb toltá és teljesen átalakította. Ekkor készültek a kifelé nyíló istállóajtók is: ez magyarázza keretüknek a lábazati párkánnyal való egybekapcsolását. E rész minden ajtó- és ablakkerete újonnan faragott — de talán az eredeti ajtó- és ablakkeretek részletformáinak figyelembevételével. Hogy az újjáépített rész olyan hitelesen sugározza az eredeti hangulatot, az tervezőjének szakértelmére vall: az átalakítás koncepciója a későbbi Ybl-díjas építész, a budai várnegyed helyreállításában haláláig vezető szerepet játszó Meczner Lajos fejében született. Ilyenformán az épület XVII. századi voltára vonatkozó feltételezést az elmondottak alapján biztonsággal vethetjük el.

2. Ha figyelmesen olvassuk az előbb említett összeírást, az is kiderül belőle, hogy felvétele idején Teleki Pál már készült az új lakóház megépítésére. Feltűnő ugyanis, hogy az apjától örökölt gyatra melléképületeket különös gonddal javította, — mi több, a leltár szerint újakat is emelt —, de a négy öl széles, hét öl hosszú, sövényből font, tapaszos, tornácos, négy szobából és két kamrából álló udvarházat rendkívül rossz, állapota ellenére sem renoválta. Meg is jegyzi róla az inventátor: „Ezen megírt udvarház pedig dőlésre inclinál, meg is van támosztva. Sokáig nem tart, régi; rossz, zsendelyes fedele, egyszóval: más lakóház kívántatik hely[é]ben, hogy erigáltassék.” Az idézett rész félreérthetetlenül utal az új építés, szükségességére. Hogy ezzel nem

késlekedtek soká, azt az új lakóépület ajtajának szemöldökkövébe vésett 1752-es évszám tanúsítja. A kapu fölötti Teleki—Haller címer pedig minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az építető valóban Teleki Pál és felesége, Haller Borbála volt. Teleki Pál előbb Fogaras vidéki főkapitány volt, majd 1756-tól haláláig Doboka megye főispáni tisztét töltötte be. Értethető tehát, ha a Doboka és Kolozs megye határán fekvő Paszmoson óhajtott rangjának megfelelő családi otthont teremteni.

Az idézett leltár, valamint az épület kőfaragványainak stílusa alapján azonban nemcsak a kastély építési idejét határozhatjuk meg, hanem az építési sorrendet is. A lakóépület 1750—1752 között készülhetett el, míg a kapu-épület az 1760-as évek stílusát tükrözi. Az azutáni évtizedben kerül sor az udvarház körüli teljes épületnegyszög kialakítására. A Teleki Pál halála után, 1774-ben készült tanúvallatásos összeírásból már a nagyjából befejezett kastélyt ismerhetjük meg. Megtudjuk belőle, milyen is volt a XVIII. század közepén egy köztisztviséget viselő főembernek az otthona, milyen ízlésbeli összetevők határozták meg kialakítását olyan körülmények között, mikor a tervezés szabadságát régi épületek nem gátolták. A Teleki Pál fia és örököse, a szintén dobokai főispánságot viselő Teleki Mihály özvegyének halálával, 1806-ban készült leltár segítségével pedig módunk nyílik arra is, hogy a kastély sorsát két nemzedék életén keresztül végigkísérjük, s ezzel egyidejűleg figyelemmel tartunk a berendezés területén megmutatkozó ízlésbeli változásokat is.

II. A paszmosi kastély lakóépülete (5. kép) ötkéményes, magas tető alatt álló, kilenc tengelyes, magas lábazattal körülfogott, földszintes épület. Főtengelyébe esik az 1752-es évszámot viselő, szemöldökköves, füles, egyszerű profilású, kőkeretes ajtó. Az ablakok egyenes záródásúak, sima kőkerettel, alig kiülő könyöklőpárkánnyal. Az épület sarkait sávozott lizénák hangsúlyozzák, a tető alatt pedig erősen tagolt ereszpárkány húzódik. A párkánnyal elválasztott magas lábazati részt majdnem mindenütt a tengelyeknek megfelelő ritmusban törik át a pince téglalap alakú, sima keretelésű szellőzőlyukai.

Az egyszerű külsejű épület beosztása sem nagyvonalú (6. kép). Az ideiglenesnek ható falépcsőn — 1945 után készült — feljutva a bejáratig, kis négyszög alakú pitvarba lépünk, mely mögött egy központi kéményalj sejlik. Balra és jobbra egy-egy nagyterem található két-két kisebb oldalszobával, mögöttük pedig három lakóhelyiség. A szobák ma síkmennyezetesek, kivéve egyet, melyben még az eredeti barokk keresztboltozat látható. A nem túlméretezett helyiségekből álló épület kényelmes beosztású, de nem luxusigények kielégítésére készült. Sokkal inkább középnemesi lakhelynek hat, mint főispáni rezidenciának.

Az 1774-es konskripciónak a lakóépületre vonatkozó részét olvasva megállapíthatjuk, hogy az udvarháznak eredetileg 3 kéménye, kevesebb ablaka és lakóhelyisége volt, mint ma. A szélső oldalszobákat mindkétfelől később építették. A fűstház mögötti legnagyobb terem két szoba összevonásával keletkezett. A szobák mind boltozatosak voltak, az ablakokat pedig vasrács védte. Bejárata előtt, a pince torka fölött (a pince lejárata most a jobb oldali oldalrészén van) előreugró árkádós filagória állott, melyre kétfelől faragott kőlépcső vezetett. A téglából, rakott magas tornác — alsó és felső részét is említi az összeírás — bolthajtásos volt, három oldalán egy-egy árkádív nyílt az udvar felé, és „frontispiciumoson”, azaz timpanonnal volt lezárva. A

megfelelő szövegrész elolvasása után a XVII. század végének kedvelt udvarház típusa áll előttünk, mely a barokk idején is tovább élt, nemcsak a Székelyföld területén, hanem, amint a paszmosi példa újra megerősíti, attól távol eső vidékeken is. E tény ismételten felhívja figyelmünket arra, hogy a ma székely jellegzetességnek tartott építészeti formák és megoldások jó része egykor az erdélyi művészet egészének jellemzője volt.

A kétmenetesen épített paszmosi udvarház beosztásán is világosan látszik, hogy tervezőjének mintaképe a megelőző század kúriája volt: a kétmenetesen alakított háromsejtű ház. Az épület központi részét a pitvar, a mögötte lévő fűstház és a padlásra járó lépcső foglalta el, ugyanúgy, mint sok XVII. századi udvarház esetében. A pitvartól jobbra és balra egy-egy helyiség: az ebédlőpalota és a lányok háza helyezkedett el, mögöttük az úr hálójára, nappali háza és a kisasszonyok háza kapott helyet. Az úr háza melletti oratórium, valamint a másik oldalon a lányok háza melletti kamara és ládás bolt külön toldás, amit a különböző vastagságú falak is bizonyítanak. A kastélynak egy XIX. század első felében készült temperaképén, melynek sajnos csak fényképmásolata maradt egykori tulajdonosa birtokában, a kápolna toldott volta kitűnően megfigyelhető. Ugyancsak külön fedéllel csatlakoztak az épülethez az árnyékszékek is, mozgalmasságot biztosítva az épületnek. Ezenkívül „a kápolna előtt délre cserefából két haranglábak” is állottak, amik viszont az 1806-os leltárban már nem szerepeltek. Az udvarház beosztásában tehát az azelőtti századhoz viszonyítva újdonság nem mutatkozik, még az elnevezések is a régiek, kivéve a „háló házat” és „nappali házat”, melyek már a barokk lakáskultúra vívmányai voltak. Úgyszintén a kápolna léte is, hiszen világosan jelzi, hogy a katolikus restauráció idején berendezett főúri otthonról van szó. Az udvarház szobáinak rendeltetése a XIX. század elején sem változik, csak a kápolnát költöztették ki a zárttá alakított tornácba, s helyén „fegyveres házat” rendeztek be. Az új kápolnában kettő helyett már csak egy oltárt állítottak fel, viszont boltozatát stukkóval borították. A mai feljáró falépcső a tornácból alakított és később lebontott kápolna helyén áll.

Ha az udvarház alaprajzi elrendezését főként a hagyomány és megszokás szabta meg, a boltozatok, stukkók és kőfaragványok már az új stílus normái szerint készültek. Míg az előbbiek esetében a tulajdonos ízlése dominált, itt már a mesteremberek szakképzettsége és stílusigazodása lépett előtérbe. A szobák egy részét, amint az egyetlen megmaradt boltozat alapján arra következtethetünk, barokk keresztboltozattal fedték, a téglalap alakúakat pedig vagy fiókos donga, vagy a Szamosújváron gyakori teknőboltozat fedhette. Közülük négyet — ebédlő, kápolna, nappali, háló — barokk stukkóval díszítettek. A stukkók időközben elpusztultak, csak a két összeírásból szerezhetünk tudomást egykori létükről. Az 1774-es leltárból kitűnik, hogy a stukkók akkor még színesek voltak. Az ebédlőpalota mennyezete „figurákra [volt] kimetszve — olvassuk a szövegben —, és mindenütt az egész ház sárga, kék és veres festékekkel festve...” A kápolna mennyezetéről azt írják, hogy „bolthajtásos, figuráson kivakolva és szépen kimeszelve”. A „nappali ház”, vagyis a sárga szoba „bolthajtásos, külömb-külobb figurákra, vagyis virágokra sárga festékekkel megfestve szinte újonnan mindenütt”. Az „úr hálójára”, avagy zöld szoba bolthajtása „zöld színű festékekkel mindenütt... külömb-külobbféle virágokkal ékesítvén festetik”.

A leírásokból világos, hogy a négy szoba közül kettő kétséget kizáróan

virágmintás volt, s véleményünk szerint a „figurákra, vagyis virágokra” kifejezés alapján annak tarthatjuk a másik kettő „figuráson” kivakolt boltozatát is, minden valószínűség szerint rokokó keretbe foglalva. Az összeírás idején a stukkók egészen újkeletűek voltak, tehát nemrégiben készülhettek. E tény pedig arról vall, hogy az 1760-as, 1770-es években még szívesen színezték a stukkókat. A fehér falakból a színesre festett motívumok kiemelkedtek, vidám, derűs hangulatot teremtve a szobákban. A kápolna ünnepélyességét viszont éppen a fehér stukkóval hangsúlyozták. A „sárga ház”, „zöld ház” elnevezés azt igazolja, hogy a szobák jellegét a stukkók színe, határozta meg még akkor is, ha pl. a „zöld ház” esetében az ajtók kékre voltak festve. Valószínűnek tartjuk, hogy a stukkók színével harmonizálhattak a bútorkárpitok is, de mivel az ingóságokat külön leltárba írták össze, ezt a feltételezésünket egykori adatokkal nem támaszthatjuk alá. Az 1806-os összeírás idejére a stukkókat mindenütt fehérre meszelték. Ez a jelentéktelennek tűnő változás ízlésbeli átalakulást jelez, azt, hogy a XIX. század elejére a színes stukkókat a „fejérett” stukkók, divatja váltotta fel. Ezzel megszűnt a paszmosi kastély szobáinak szín szerinti megkülönböztetése is.

Az ajtó- és ablakkeretek, amint az épület leírásánál már hangsúlyoztuk, szintén barokk jellegűek, s annak ítélték az ajtók gombos, rézveretes zárjai, a kápolna három darabból álló fehér holicsi kemencéje és a sárga szoba sárga-zöld kályhaszemekből összeállított német fűtőrendszerű cserépkályhája is. Az ablakok csigán járó, kartonból készült függőnyeit ugyancsak a barokk ízléssel hozhatjuk kapcsolatba. A csipkés, zöldmázás kályhák, valamint a sok beépített pohárszék és almárium viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a XVII. századi berendezésmód még a következő század második felében is hat. Ha megnézzük az 1806-os leltárat, azt látjuk, hogy a fal aljáról eltüntették ugyan a széklábak rongálásaitól védő körbe futó falburkolatot, de a régi kályhák és a beépített bútordarabok maradtak. Csupán az ebédlő üvegcsillárja jelzi az igények fokozatos növekedését.

1774-es összeírás szerint az udvarház kívül harsány kék színre volt festve, fehérre meszelt sarkokkal. Falára kétoldalt egy-egy lámpástartót erősítettek. Az épület kék színét a XIX. század elején is megtartották a sarkok és párkányok fehér meszelésével együtt. A leírás szövegéből azt is megtudjuk, hogy az emeletes kapuépületet és a kertészházat szintén kékre meszelték, fehérrel hangsúlyozott sarkokkal. A nagyidai udvarháznak viszont 1748-ban a sarkai voltak „kék táblások”, azaz rusztikát imitálóak. E példák alapján talán megengedhetjük magunknak azt az óvatos feltételezést, hogy az udvarházak külsejének kék festése a XVIII. században általánosabb lehetett, mint ahogy ma tudjuk, s a hajdani jobbágy vidékek ma is kékre meszelt parasztházai talán a földesurak kék udvarházaitól örökölték színüket. Természetesen a kérdést további kutatások hivatottak tisztázni.

A lakóépület elkészülte után Teleki Pál tovább folytatta építkezéseit, hogy a kialakult szokásnak megfelelően házát a melléképületek gyűrűjével fogja körül; enélkül ugyanis — amint azt a XVIII. században megfogalmazták — a kastély nem is kastély, hanem „puszta építmény” csupán. Az udvarházat az épületöv zárt négyszöget alkotva vette körül (4. kép).. „Ezen fenn megírt udvar, amint deklaráltatt, négyszögletre vagyon, és mindenütt, ahová az házak fajtái nem szolgálnak, minthogy a házak négyszögletre úgy vadnak építve, hogy egyszersmind keríti is a belső udvart, téglákból mésszel kirakott, vakolt és meszelt, zsendelyfedél alatt lévő kőfalakkal kerítik” — ol-

vashatjuk az 1774-es konskripcióból. Ma ebből az udvarházig érő U alakú épületegyüttes van meg.

A melléképületek kiemelkedő központi tagja a közel eredeti állapotában megmaradt öttengelyes, kétszintes kapuépület (3. kép), csehsüveg-boltozatos, széles áthajtóval. A kapu feletti gombos, barokk sisakú torony, valamint a belső oldal falépcsős, famellvédes tornáca később keletkezett. A tengelyeket és a szinteket fehér falcsíkok választják el egymástól, a központi tengelyt pedig sávozott lizénák emelik ki. A pilaszterekkel kereteit széles, kosárféves kapunyílás felett hajlított vonalú szemöldökpárkány nyugszik (7. kép), alatta a kapu szemöldökkövével összekapcsolt, plasztikusan kiemelt falmezőn az egykor aranyozott Teleki- és Haller-címer látható egy-egy ovális alakú keretbe foglalva. A kaput szegélyező falpilléretet a kapu vállköve alatt és felett a reneszánsz pilaszterdíszekre emlékeztető szalagmű borítja. A felső díszítmény-pár tulajdonképpen a kancsóból kinövő virág motívuma — a kancsót itt el-
lentétes állású két S alakú inda jelzi —, mely erős reneszánsz reminiscenciákat tartalmaz, ugyanakkor a kalotaszegi kapulábak faragványaira emlékeztet; az alsó két mező szalagkeretbe foglalt, a kőfaragásban szokatlan, négyszirmú virágai pedig a hímzésminták motívumait idézik, de meglehet, hogy a barokk kapuk pilasztereinek csüngő harangvirág motívumát akarják utánozni. A vállkő felett lévő díszítmény mindenesetre a barokk szalagmű indává alakított, oldott változata. A faragványok primitív bája késő reneszánsz iskolázottságú vidéki mesterre utal. E díszítményeket sem az 1774-es, sem az 1806-os konskripció nem említi; talán azért, mert hozzátartoztak a kapuhoz, de az is elképzelhető, hogy később keletkeztek. Az mindenesetre furcsa, hogy éppen a pilaszterek felső része, a barokk szalagmű helye maradt díszítetlenül; meglehet azonban, hogy utólagos javítás tüntette el onnan a dekorációt.

A küüllővári kastélyt idéző barokk áthajtót az udvarházhhoz hasonlóan szintén átalakították. Mai tornya egyik leltárban sem szerepel, viszont az írott forrásokból az tűnik ki, hogy a kapuépület mellett kétfelől annak idején egy-egy fából készült óratorony állt. Az 1774-es leltárban a következőket olvashatjuk erre vonatkozóan: „... az porkolábház felett lévő, most utoljára megírt háznak végiben, valamint a felső, vagyis az észak felől való végin hasonló formára készülve fenyőfa és fenyőfa gyalult deszkákból készült torony, benne lévő mutató, verő vas órával, pondusaival és minden hozzá tartozó készülékivel.” A kétképményes, zsindeyes kapuépület sarkait egy-egy bádógomb díszítette. Az 1806-os összeírás idején ez a két fatorony még megvolt, sőt a kapu feletti házakra feljáró „a kőfalban bevakolt keringő grádicsok” felett is „fenyőfából és fenyőfa gyalult deszkákból ovális formára” való zsindeyes tornyocskát is említ az összeírás „bádogból való gombjával együtt”. A kastély XIX. század elejéről való képén már a mai kaputorony látszik.

A kapuépület, mint már említettük, a lakóházhhoz hasonlóan eredetileg szintén két színű volt, vasszegekkel kivert, a kisajtót is magában foglaló nagykapuval, belül a tornyok oldalában egy-egy lámpástartóval. A nagykapu leírása a XVII. századot idézi, nemkülönben a kapualjból nyíló tömlőház és porkolábház is. A XIX. század elején e helyiségek egyikében már a vendéglovak istállóját találjuk, a másikban gabonát tartottak. Ugyanis a kapuépület emeleti három szobája is ekkorra már vendégházzá lépett elő. A XIX. század elejére az áthajtót és a többi melléképületet fehérre meszelve találta az inventátor, s a kapu két oldalán már ott volt a Madonna és Nepomuki Szent János életnagyságú szobra is. Egy régi képeslap tanúsága szerint a két szobor

magas piederstálon állott, melyet barokk kartusok díszítettek, Teleki Ernő emlékezete szerint *Ex voto curavit...* kezdetű felirata az 1790-es dátumot foglalta magában. A mérsékelt tehetséggel megfaragott szobrok 1945-ig vigyázták a kastély bejáratát, ma erősen megrongált állapotban mindkettő a kertben hever. A kapuépülettől jobbra és balra lévő épületsor, valamint a hátranyúló két szárny, amint a dolgozat elején már elmondottuk, szakavatott, de radikális változtatásokon esett át.

A leírások szerint a kapu két oldalán istállók voltak, majd különböző kamarák, gabonás, hintószín, konyha, sütő-, mosó- és szakácsház, valamint a különböző udvari emberek bolthajtásos szobái — köztük a páteré is — sorakoztak egyvégtében, zárt négyszöget alkotva az udvarház körül. Ez az épületgyűrű, amint arra az előbbieken már utaltunk, 1774-re nem volt teljesen befejezve. A leltárban félig készült házról is olvashatunk, s egy rövid falszakasz még meg sem épült: „délről a tisztartó háza végénél két királyi ölnyi és három fertálynyi hosszúságra [a fal] készületlen, fenyőfa deszkákkal vagy bécsinálva”. Mikor az 1806-os konskripció felvétele előtt a régi leltárat összehasonlították az akkori állapotokkal, ceruzával ezt a részt áthúzták, és odaírták: „kőkerítés van mindenütt”.

Az udvarház körüli épületnégyszög, a kapu feletti „házakat” leszámítva, földszintes helyiségek sorából tevődött össze. „A kapu felett lévő kétcontignatiós házak — olvashatjuk az 1774-es konskripcióban — az alatt most declarált boltok, gabonás, mosó-, sütő-, konyha- és szakácsházokkal egymás végében *alatt készülve, nem két contignatióra*, mint a kapu felett lévő házak, fenyőfa szarvazat és zsendelyfedél alatt a most utoljára deciarált készületlen házakkal vágynak és feküsznek egymás végében megszakasztatlanul.” Ugyancsak „jó fenyőfa szarvazatokkal zsendelyfedél alatt megszakasztatlanul” sorakoztak a szembe lévő szárny helyiségei is, csak egy „jó kőkemény nyúl ki a zsendelyfedélből”.

Az udvarházat körbefogó épületöv a XVII. századi hagyományok és a barokk koncepció érdekes keveredését mutatja. A barokk részletformákkal ékeskedő kapuépület a széles, boltozatos áthajtóval már az új igények jegyében született, az épületgyűrű leírása viszont a XVII. század „négyszegre” épített kastélyait jeleníti meg előttünk. Elég csak az 1774-es Összeírás alábbi sorait idéznünk: „Északról és napnyugotról a két szegelet végén *bástyaformálag* téglákból rakva zsendelyfedél alatt a cselédek (*salvo auribus sit dicti*) árnyékszékek” vannak. 1806-ban e rész még mindig megvan, de már „megrongyollott” zsendelyfedél alatt. A bástyás kastélyok divatja még a XVIII—XIX. század folyamán is tartott, holott védelmi szerepet már rég nem töltöttek be, mi több, kaputornyos, saroktornyos kastély nemcsak a barokk, hanem a romantikus és eklektikus stílus uralma idején is sok épült, elég a marosújvári, árokaljai, drági, kernyesdi, kolozsborsai, marosgezsei, mezőzáhi, mikesfalvi, mikesi, naláci és őraljaboldogfalvi kastélyokra gondolnunk. Ez már több, mint megszokás. A szélvitorlás, tetőgombos, egykor védelmi szerepet betöltő, de még mindig kiváltságos állapothoz kötött tornyok és bástyák az idők folyamán a nemesi lakóház szimbólumaivá lettek, olyan szimbólummá, mely mindenki előtt világossá tette, hogy az épület tulajdonosa egyben a nemesi jogok birtokosa is. Továbbélésüket tehát a nemesi osztálytudat egyik megnyilvánulási formájának tekinthetjük, szimbólum jellegük adott értelmet létüknek még akkor is, ha a később épült tornyok és bástyák közül nem egyet gyakorlatilag már gyakran egészen profán célokra használtak.

III. A tornyokkal, tetőgombokkal, magas kéményekkel tagolt, zárt kastélynégszöveget a XVIII. században is a kertek ölelték körül. Ezek a paszmosi példa tanúsága szerint is jórészt még mindig vegyes jellegű kertek voltak, mint a XVII. században: vetemény, gyümölcs, virág együtt kapott helyet bennük, de a bejárathoz már hársfa allé vezetett. Az 1774-es leltár szerint a „veteményes spalléros” kertben 30 veteményező tábla volt, ezekből „tizenhatot gyertyánfákból való spallérok” kereteltek, négyet pedig „birsalma tőkében oltott pergament termő körtvélyfák... helyel-helyel zöldmázos cserépgombokkal a spallérok között”. A többi ágyást veresszőlő és egresbokrokkal szegélyezték, három táblát pedig „külömb-külömbféle figurákra puszpánggal, vagyis téli zölddel” ültettek be. A kert közepén pedig — úgy, mint a XVII. században — ott állt „fenyőfa gyalult deszkákból kerekdeden, négy helyen bejáró, kétfelé nyíló vassarkos ajtókkal, zölden kifestett zsendelyfedél alatt szintén új, veres, fejtér s egyéb külömb-külömbféle festékekkel megékesített egy filagória, felette lévő bádok gombjával”. A XVIII. század vívmánya a kertben a fűthető, délre néző, nagyablakos virágház, ahol virágkülönlegességeket, de főként citrusféléket, citromfát, narancsfát tartottak. A ritkább virágházi növények cserélgetése gyakori témája volt a korabeli levelezésnek. A paszmosi kert virágházában azonban 1774-ben még csak „rozmarintot és egyéb virágokat tartó két polcok” voltak, csak az 1806-os leírás említi a, virágházban a citromfákat.

Maga a kert azonban a XIX. század elejére alig változott valamit. „Vágy-nak ezen kertben — olvashatjuk az 1806-os leltárat — veteményező táblák, melyeket aszerint, amint el vannak szakasztva egymástól, külömb-külömb legjobbféle gyümölcsfák veszik körül és illetik. A veteményező táblákon kívül vannak más haszonra fordított, ezekhez a kertnek díszére nézve egyforma nagyságú táblák, és ezek közül kettőben vagyon és teremni szokott minden esztendőben jóféle nagyszemű kerti földi eperek, többekben vannak külömbféle oltoványok és figurákra ültetett elegyes virágok. Az ilyen tábláknak széle vannak puszpántokkal [!] megrakva és ékesítve, némelyiket pedig, melyek tudniillik vannak ezen kertnek napkelet felől való részében, veszik körül veresszőlő és egresfák, melyek az udvar szükségire ezek is hasznosok, némelyiket pedig e tájon — ide nem értvén azokat, melyeket gyümölcsfák vesznek körül, amint feljebb megírtuk — gyertyánfákból készült spallérok árnyékozzák.” A filagória még szintén ott állt a kert közepén, de mintha újították volna, mert azt írják róla, hogy „felső része... stukatúra módgyára fenyőfa gyalult és kifestett figurákra és párkányoson rakott deszkákból vagyon”, tehát kazettás mennyezetet kapott időközben.

Az újonnan szerzett citromfák a kert féltett kincsei lehettek, mert „nyári helyüket” díszes „köoszlopok közé rakott fenyőfából készült léckerítéssel” vették körül, „mely oszlopok felyül cseréppel vannak befedve, és némelyiknek a tetejében zöld gombok ékesítik” — mondja az 1806-os összeírás. Ugyancsak újdonság a XIX. század eleji kertben a kuglipálya, „az időtöltésre készített kukli”, a majdani népkertek és sörözők jellegzetes szórakoztató alkalmatossága.

A kastély körül a XIX—XX. század folyamán parkot létesítettek, melynek fái részben ma is élnek, de a parkot díszítő mitológiai szobrok közül már csak kettő van meg. Az udvarház mögötti mesterségesen feltöltött és elegyengetett helyre még a XVIII. században puszpángot és fenyőt ültettek, „melyek télen által is zöldet mutatnak”. A kastélyt egykor körülfogó erdőből egy óriási tölgy napjainkig megmaradt a kastély háta mögött.

Az 1806-os összeírás után a kastélyra vonatkozóan szinte semmi adatot nem találtunk. XIX. század eleji tulajdonosának, a költő Teleki Ferencnek 1823. október 5-én barátjához, Döbrentei Gáborhoz írott leveléből az tűnik ki, hogy a kastély állandó csinosításán fáradozott: „Paszmos sokat szépült, mióta nem láttad — írja —, de mit használ minden szépség haszon nélkül.” Még egy év sem telik el, mikor 1824. július 20-án Nagysajóról keltezve szomorú hírt közölt barátjával: „Paszmosi kastélyom, virág- és hajtóházammal, a hollandus házzal és kétemeletű mulatóházzal együtt Április 27^d majd mind egészen földig leégett. Itt lakom most a néném, gr. Kemény Sámuelné udvarában, félórányira Paszmostól. Összeillő rímek helyett most én összeillő lécszeget keresek, s a sok mesteremberrel bajlódom. Poétái erem rútul megcsökkent.” A levél nagysajói keltezéséből világos, hogy a tűz alkalmával az udvarház teljesen lakhatatlanná vált; azt hisszük, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a stukkós mennyezetek ekkor omlottak be, s a tűzvész az épületen alapvető károkat okozott. A helyreállítás pár évet is eltarthatott, de erre vonatkozóan már nincsenek levéltári adatok.

A kastély 1945-ig meglévő kis harangját viszont a tűzvészkor elolvadt régebbi maradványaiból 1828-ban öntötték, mely dátumot talán a helyreállítások befejezéseként fogadhatunk el. A kapuépület fatornyai is ekkor éghettek le, a mostani kőtornyot tehát a kisharanggal egyidősnek tarthatjuk. Ebből következően a kastélyról készült, század elejinek vallott temperakép keletkezési ideje az 1830-as éveknél korábbra nem tehető.

IV. A paszmosi kastély eddigi elemzése rendjén többször érzékelhettük a XVII. századi hagyomány továbbélését, mindamellet, hogy az épület stílusa és keletkezésének ideje egyaránt a kiteljesedett barokkhoz köti. A XVII. századi hagyomány ilyen erőteljes továbbélését olyan körülmények között, mikor az új művészeti stílust a XVIII. században idegenből betelepedett mesterek honosítják meg, csak azzal magyarázhatjuk, hogy a kastély tervezésében a konzervatív ízlésű építetőnek meghatározó szerepe volt. A tervezésben való aktív részvételével a megrendelő nagyban hozzájárult az építészeti hagyomány és az új stílus kapcsolatának létrejöttéhez, a helyi jellegzetességek kialakításához. E kapcsolat megteremtéséhez a letelepedő új mesterek önerejükből képtelenek lettek volna. Mindez arra int, hogy az építészeti stílusok útját vizsgálva, az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelnünk a megrendelő személyének, igényének és ízlésének, mivel akarata döntő módon határozza meg a megrendelt épület jellegét; ez az akarat hat a stílusok formálódására, hozzájárulva a helyi jellegzetességek kialakulásához is. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kivitelező szerepe nem lenne elsőrendűen fontos, hogy a stílusok hordozói nem mindig az építészek, a mesterek lettek volna, akik a maguk műveltség- és tudásanyagának birtokában döntő módon hatottak az építészet útjainak alakulására. A kutatás számára azonban nem érdektelen, hogy mindezen kívül még milyen eredői vannak egy-egy stílus-sajátosság kialakulásának.

Mindannak ellenére, hogy a paszmosi kastély elemzésekor rámutattunk a hagyományok továbbélésére, építését minden erőszak nélkül hozhatjuk kapcsolatba a bonchidai kastély barokk részleteivel, valamint a szamosújvári barokk mesterkörrel. Míg a XVII. században a vidék legközelebbi és legerősebb művészeti központja Beszterce volt, ahonnan a kőművesek a fejedelmi építkezések révén egészen Váradig is eljutottak, a XVIII. században az új mesterek

Erdélybe telepedésével e régi központ elvesztette jelentőségét, mivel nem biztosított megélhetési lehetőséget a jövevényeknek. Beszterce helyét a XVIII. század derekán Szamosújvár foglalta el, de csak addig, amíg a nagytemplom felépítésére besereglett mesterembereket a városi és környékbeli építkezések leköttették. A XVIII—XIX. század fordulóján már Szamosújváron is kevés mester él, míg Kolozsvár mindvégig gyűjtőhelye volt a betelepülő kézműveseknek.

A paszmosi kastély építése idején azonban Szamosújváron még javában dolgoztak az örmény nagytemplomon, s ekkor épült ki a barokk városközpont is. Bonchidán pedig ekkor fejezték be a régi kastély elé tervezett U alakú szárny építését. A Teleki család másik ága az ugyancsak Kolozs megyei Kendilónán építkezett a század közepén, de a kendilónai építkezéseknek a paszmosi tervek kialakítására nagy hatása nem lehetett, ellenben mind a kettő ugyanazokból a gyökerekből táplálkozott. Elég egy pillantást vetnünk az újjászületett bonchidai kastélyra, hogy kitűnjék, milyen előképek hatottak a paszmosi kastély tervezőjére. A régi bonchidai reneszánsz kastély elé épített, U alakban hajlított épületszárny, mely az előudvart fogja körbe, a címeres áthajtó, az istálló és lovarda ajtajának szerkezeti felépítése közeli rokonságot mutat a Paszmoson alkalmazott megoldásokkal, azzal a lényeges különbséggel, hogy a vidéki főispán Teleki Pál nem követhette a főlovászmester Bánffy Dénes költekezéseit, s építkezései Bonchidához viszonyítva provinciális szinten valósultak meg. Az az elképzelése ugyanis, hogy egy egyszerű udvarházat épít, és azt fogja körbe a melléképületek négyszögével, részben a hagyományokhoz húz ugyan, de már Bonchida hatását is tükrözi, hiszen a barokk díszudvar kialakításának gondolata, az előépületek reprezentatív megfogalmazása ott valósult meg leghamarabb. Kétségtelen egyezésekre figyelhetünk fel a részletformák összehasonlítása során. Mind Paszmoson, mind Bonchidán a kaput pilaszterek fogják közre, s mindkettőre jellemző a kapuív alacsonyról való indítása. A bonchidai nagykapu és lovarda nyílásának ívét követő hajlított párkány a paszmosi bejárat felett hajlított szemöldökkpárkánnyá alakul, ami azonban egybekapcsolódik a pilaszterek párkányfejezeteivel. A paszmosi kapu szemöldökkövéből kinövő és a két címer helyéül szolgáló kiemelt falmező a bonchidai lovarda kapuja fölött mint mélyített faltükrő képezi a keretét a művészien faragott ló reliefjének. Ezen túlmenően a bonchidai Bánffy- és a paszmosi Teleki-címer formája között is hasonlóság mutatkozik, noha ez utóbbi erős szálakkal kapcsolódik a Szamosújváron még késő reneszánsz stílusban dolgozó kőfaragó műhelyhez is. A címerek feletti lapos faragású, akantuszlevélből indává formált sallangok formája tökéletesen egyezik Szamosújváron az Alsó Posta utcában lévő Balta házak címerei fölött lévő dekorációval (December. 30. utca 4. szám, Avram Iancu utca 7. szám), mely viszont egész közeli rokonságot mutat a Dániel ház 1747-es, valamint a Salamon-templom 1724-es emléktáblájának keretelésével. A Lászlóffy ház 1744-ből való késő reneszánsz belső ajtajának már barokk jellegű szemöldökkövében ugyancsak a paszmosival rokon vonásokat hordozó levélkoszorú díszlik. Mindezek mellett a paszmosi címerek sallangdíszje könnyen kapcsolható a kolozsvári Újhelyi ház ablakainak címerdíszéhez is. Ezzel pedig eljutottunk Sípos Dávid vagy esetleges műhelye paszmosi tevékenységének feltételezéséhez. A szamosújvári Balta házak címerei 1760 után készültek, a két Balta fivér ugyanis 1760-ban kapja meg a nemességet, s mivel Sípos Dávid 1762-ben hal meg Kidén, feltételezhető lenne, hogy a címereket ő készítette. A dési református templom szószékét, egyik kiváló munkáját,

1752-ben állítják fel, bizonyosságául annak, hogy a mester ez időben a környéken tevékenykedik. Mindaddig azonban, míg munkássága nélkülözi a részletes monografikus feldolgozást, esetleges paszmosi tevékenységének kérdését csak felvetjük, de nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy az ő vagy inkább egy hozzá közel álló mester kezéből kerültek ki a Paszmosra megfaragott címerek.

Ha a kőfaragványok mesterkérdését ez alkalommal nem is tudtuk lezárni, az azonban biztosnak látszik, hogy a kapu melletti fogadalmi szobrok elhelyezésének gondolatát a szamosújvári Salamon-templom portálójának hasonló megoldása sugallta. Még a szobrok kartusokkal díszített alapzata is rokonságot mutat. A paszmosiak azonban gyengébb művészi kvalitásokkal rendelkeznek. A paszmosi kapu kiképzése, a már említett bonchidai kapcsolatok mellett, ugyancsak sok szállal fűződik a szamosújvári barokkhoz. Az ottani kapuk nagy része szintén pilaszterekkel kereteit és szemöldökpárkánnyal lezárt, s gyakori a pilaszterek szalagművel való díszítése is. De különösen nagy hasonlóság észlelhető a Lászlóffy ház kapujának felső részével, leszámítva természetesen az azt díszítő keleti büsztöket. Ha az előépületek 1936-ban újjáépített szárnyának ajtó- és ablakkereteit valóban a régi töredékek figyelembevételével faragták meg, akkor a szegmentíves, csigás istállóajtó a Szamosújváron igen kedvelt volutás ajtó- és ablakszemöldököktől veszi eredetét, a tördelt keretű ovális szellőzők pedig a szamosújvári oromfalak ablakaival tartanak rokonságot.

Sajnos a hajdani stukkók nyomtalanul elpusztultak, de a Szamosújvárral való kapcsolat alapján joggal feltételezhetjük, hogy a paszmosi stukkók ugyancsak a Bonchidán is dolgozó, egyetlen szamosújvári stukkóműves, Romanus Lehr kezéből kerültek ki. Ebből az időből más stukkókészítőt nem is ismerünk a környéken. Ha pedig ez így van, akkor a stukkók készítése idejét is meghatározhatjuk. Mesterünk ugyanis a szamosújvári katolikus egyház anyakönyve szerint 1762. május 26-án meghal, ezért ha a paszmosi stukkók az ő munkái, azoknak 1752 és 1762 között kellett készülniük.

A felsorolt alaktani és formai megegyezések levéltári adatok hiányában is lehetővé tették számunkra, hogy a paszmosi építkezéseket a szamosújvári és a bonchidai építkezésekkel hozzuk kapcsolatba, ugyanakkor arra is alkalmát kínálták, hogy az építészeti hagyomány és az új stílus, a barokk szerves összekapcsolódásának folyamatát egy adott konkrét esetben megfigyeljük, s ezzel a folyamat egészére vonatkozó általános jellegű megállapításokat tegyünk. Meggyőződésünk, hogy a szamosújvári mesterek több környékbeli kastély felépítésénél is közreműködtek, éppen ezért e terület barokk építészeti múltját kutatva, munkásságukkal állandóan számolnunk kell.